

ปัญหาความยากจนในสังคมไทย

Problem of Poverty in Thailand

ธนพล สราญจิตรี

บทคัดย่อ

ปัญหาความยากจนเป็นปัญหาที่เกิดขึ้นในสังคมไทยที่สั่งสมมานาน เป็นภาวะความขาดแคลนไม่มีความมั่นคงทางเศรษฐกิจ ในระดับบุคคลส่งผลให้เกิดความทุกข์ยากในการดำเนินชีวิต รวมถึงการขาดโอกาสที่จะพัฒนาคุณภาพชีวิตในหลาย ๆ ด้าน และส่งผลต่อการพัฒนาในระดับประเทศตามมาในที่สุด จากการวิเคราะห์ พบว่า ปัญหาและสาเหตุของความยากจนมาจากสาเหตุสำคัญสองประการ คือ สาเหตุจากปัจจัยภายในตัวบุคคล และสาเหตุจากปัจจัยภายนอกตัวบุคคล บทความนี้มุ่งนำเสนอ ความหมายของความยากจน ลักษณะของความยากจน สาเหตุของความยากจน และแนวทางการแก้ปัญหาความยากจนในสังคมไทย

คำสำคัญ : ปัญหาความยากจน, สาเหตุที่ทำให้เกิดความยากจน, แนวทางการแก้ปัญหาความยากจน

Abstract

Poverty is a problem that persists in Thailand. The condition is results from a lack of economic security. On an individual level, it causing misery in people's lives, including a lack of opportunity to improve the quality of life in many ways. Poverty also affects the development of the country in the end. The problems and causes of poverty come from factors within the individual and also by factors external to the individual. This article aims to offer a definition of poverty, the nature of poverty, major causes of poverty and solutions for tackling poverty in Thailand.

Keywords: poverty, causes of poverty, approach to tackling poverty.

ความนำ

ความยากจน(poverty)เป็นปัญหาของสังคมไทยที่มีมาช้านานมากกว่า 40 ปี คนจนในที่นี้หมายถึง คนที่มีรายได้ที่มีไม่เพียงพอต่อการยังชีพขั้นพื้นฐานในสังคมซึ่งมีประมาณ 1 ใน 3 ของประชากรในประเทศทั้งหมด

หรือประมาณ 18 ล้านคนของประชากรทั้งหมด หลังจากช่วงที่มีการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจอย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะในช่วงปี พ.ศ.2531 ได้ช่วยให้จำนวนคนยากจนในประเทศลดจำนวนน้อยลง แต่มาในช่วงปี พ.ศ.2540 – 2549 ประเทศไทยยังคงมีจำนวนคนยากจนที่

มีรายได้ที่ต่ำกว่า 1,386 บาท / เดือน อยู่ถึงร้อยละ 10 หรือประมาณ 6 ล้านกว่าคน และถ้าหากรวมคนจนที่เกือบยากจนที่มีรายได้ไม่เกิน 1,600 บาท/เดือน ประมาณ 8 ล้านกว่าคน หากนำทั้งสองส่วนมารวมกันแล้วประเทศไทยจะมีคนยากจนทั้งหมดเกือบ 15 ล้านคนทั่วทั้งประเทศ หากวิเคราะห์หลังลึกเห็นได้ว่า ร้อยละ 80 ของคนจำนวนดังกล่าวส่วนใหญ่แล้วอาศัยอยู่ในแถบภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (อีสาน) ซึ่งคนเหล่านี้มีสัดส่วนรายได้เพียงแค่ร้อยละ 19 ของรายได้รวมของคนทั้งประเทศ (มูลนิธิชัยพัฒนาและสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2550, หน้า 23) โดยในปัจจุบันความยากจนเป็นปัญหาสำคัญที่รัฐต้องให้ความสนใจในการแก้ไขให้กับประชาชนอย่างจริงจัง ซึ่งความยากจนมีมาตั้งแต่อดีตกาล แต่ความยากจนในอดีตยังไม่เป็นปัญหาที่มีความรุนแรงเหมือนดังเช่นปัจจุบัน สืบเนื่องมาจากการขยายตัวทางการค้า มีการกำหนดค่านิยมของสินค้าต่างๆที่มีการปลูกฝังแนวคิดทุนนิยมแก่สังคมในเรื่องของการบริโภคนิยม ส่งผลให้ประชาชนมีรายจ่ายที่สูงขึ้น ประกอบกับมีการวางมาตรฐานค่าครองชีพโดยอาศัยวัฒนธรรมและประเพณีเป็นเครื่องกำหนด ทำให้คนที่มีฐานะยากจนและคนที่มีฐานะร่ำรวยมีความแตกต่างกันอย่างเห็นได้ชัด เพราะรายได้ของประชาชนไม่ได้เกิดการกระจายตัวอย่างทั่วถึงทำให้เกิดความแตกต่างในด้านการครองชีพอย่างเห็นได้ชัด คนส่วนใหญ่เริ่มสนใจตัวเองและเปรียบเทียบกับคนอื่น ตลอดจนเริ่มใส่ใจในความไม่เสมอภาคของตน เพราะคนยากจนขาดโอกาสในการเข้าถึงทรัพยากรสินค้าและบริการ ไม่สามารถบำบัดความต้องการของตนเอง ทำให้ความเป็นอยู่ของคนยากจนกับคนรวยมีความห่างไกลออกไปทุกที จนในที่สุดคนบางกลุ่มจำเป็นต้องยอมรับสภาพที่ตนเป็นอยู่ในขณะที่คนบางกลุ่มที่ไม่ประสบความสำเร็จในชีวิตในการแสวงหาทรัพยากรสินค้าและบริการก็จำเป็นต้องดำรงชีวิตด้วยความยากลำบากจนนำมาสู่สถานการณ์ความยากจนที่มากยิ่งขึ้น

ปัญหาความยากจนของประเทศไทยไม่ใช่เป็นแค่เรื่องความไม่สามารถของคนยากจน แต่เป็นปัญหาของคนรวยและคนชั้นกลางที่อับจนทางปัญญาและจิตสำนึก มองแต่ประโยชน์ส่วนตัวระยะสั้น ไม่รู้จักมองการณ์ไกล ไม่รู้จักการปฏิรูปโครงสร้างเศรษฐกิจ เช่น การปฏิรูปที่ดิน การปฏิรูประบบภาษีอากรการเงินการธนาคาร และการปฏิรูปโครงสร้างทางเศรษฐกิจสังคมด้านต่างๆ เพื่อให้คนส่วนใหญ่มีความรู้สามารถพัฒนาอาชีพ มีรายได้ มีอำนาจซื้อเพิ่ม (วิทยากร เชียงกูล, 2547)

สรุปได้ว่าปัญหาความยากจนในสังคมไทยเป็นปัญหาที่เกิดขึ้นมาเป็นระยะเวลานาน และมีแนวโน้มที่จะทวีคูณความรุนแรงมากยิ่งขึ้น เพราะความแตกต่างกันของภาวะเศรษฐกิจของคนจน คนรวย และคนชั้นกลางที่นับวันจะยิ่งมีมากยิ่งขึ้น ส่งผลให้เกิดความยากลำบากในการดำเนินชีวิตของประชากรที่จัดอยู่ในกลุ่มของคนยากจน และส่งผลเสียหายต่อประเทศชาติในท้ายที่สุด ซึ่งการแก้ปัญหาความยากจนเป็นเรื่องที่สำคัญที่ทุกคนในสังคมต้องให้ความร่วมมือกัน เพื่อท้ายที่สุดแล้วผลประโยชน์จะตกสู่ประชาชนทุกคนภายในประเทศชาติในระยะยาวต่อไป

นิยามของปัญหาความยากจน

ความยากจน หมายถึง ความยากจนในเชิงเศรษฐกิจซึ่งพิจารณาที่ระดับรายได้หรือฐานะทางเศรษฐกิจของบุคคล ว่ามีรายได้ไม่เพียงพอต่อการดำรงชีพได้ตามมาตรฐานขั้นต่ำหรือมีรายได้ต่ำกว่ามาตรฐานคุณภาพชีวิตขั้นต่ำที่ยอมรับได้ในแต่ละสังคม (สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย, 2546) อย่างไรก็ตาม ในปัจจุบันความยากจนได้ครอบคลุมถึงมิติอื่น ๆ ที่มิใช่ตัวเงินอีกด้วย กล่าวคือความยากจนครอบคลุมถึงการขาดแคลนที่อยู่อาศัย การขาดโอกาสในการเข้าถึงบริการสาธารณสุข การขาดโอกาสด้านการศึกษา การไม่มีงานทำ การใช้ซึ่งอำนาจ ตลอดจนการตกอยู่ในความเสี่ยง และความหวาดกลัว (World Bank, 2008)

ความยากจนมักถูกวัดจากระดับรายได้หรือระดับการบริโภคของบุคคล โดยจะถือว่าบุคคลใดบุคคลหนึ่งเป็นจนเมื่อระดับรายได้หรือระดับการบริโภคของบุคคลนั้น ๆ ต่ำกว่าระดับรายได้หรือระดับการบริโภคขั้นต่ำที่จะสามารถบริโภคสินค้าและบริการจำเป็นพื้นฐานได้ โดยเรียกระดับรายได้หรือระดับการบริโภคขั้นต่ำดังกล่าวว่า “เส้นความยากจน” (World Bank, 2008) ทั้งนี้เส้นความยากจน (poverty line) จะแสดงระดับรายได้หรือรายจ่ายขั้นต่ำซึ่งเพียงพอต่อการซื้อหาสินค้าและบริการขั้นพื้นฐานที่จำเป็นต่อการดำรงชีพของประชาชน ดังนั้น คนจนจึงหมายถึงคนที่มีระดับรายได้หรือระดับรายจ่ายเพื่อการบริโภคต่ำกว่าเส้นความยากจนนั่นเอง (สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย, 2546) ในกรณีของประเทศไทย สำนักพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติคือหน่วยงานที่ทำหน้าที่คำนวณเส้นความยากจน โดยได้คำนวณเส้นความยากจนทุก ๆ 2 ปี โดยเริ่มครั้งแรกในปี พ.ศ.2531 และ ปีล่าสุดคือปี พ.ศ.2555 (แสดงในตาราง 1)

ความยากจนเป็นผลมาจากปัจจัยต่าง ๆ ไม่ใช่เฉพาะแต่คนที่มีขีดความสามารถหรือด้านรายได้ในการยังชีพเท่านั้น แต่ยังครอบคลุมถึงความยากจนเชิงโครงสร้างที่เกิดจากความขัดสนใจหลายด้านที่มีผลทำให้ขาดศักยภาพในการดำรงชีวิต ทั้งขาดการศึกษาหรือได้รับการศึกษาน้อย การขาดทรัพยากร ขาดที่ดินทำกิน หรือมีที่ดินทำกินขนาดเล็ก การขาดการรวมกลุ่มและมีส่วนร่วมทางการเมือง การขาดข้อมูลข่าวสารความรู้ในการประกอบอาชีพ รวมทั้งการมีภาระการพึ่งพาสูงและไม่สามารถเข้าถึงบริการของรัฐและความช่วยเหลือต่าง ๆ อันนำไปสู่ความไม่เสมอภาคทางเศรษฐกิจและสังคม (คณะกรรมการการปกครอง วุฒิสภา, 2545)

เงื่อนไขของความยากจน

วิทยากร เชียงกูล (2547, หน้า 26) กำหนดสภาพเงื่อนไขของความยากจน ไว้ดังนี้

1. ขาดแคลนปัจจัยการผลิตและปัจจัยการยังชีพที่เหมาะสม เช่น ไม่มีที่ดินหรือมีน้อย ที่ดินไม่ดี ขาดน้ำ ไม่มีเงินทุน ไม่มีอุปกรณ์การผลิตของตนเอง ต้องกู้หนี้ยืมสิน ต้องเช่า ดันทุนสูง ประสิทธิภาพต่ำ ผลตอบแทนต่ำ มีป่า ทะเล สภาพแวดล้อมถูกทำลายไม่สามารถที่จะหาอาหารจากธรรมชาติหรือผลิตเองได้เหมือนในอดีต
2. ไม่ได้รับการศึกษาอบรมชนิดที่จะช่วยเพิ่มประสิทธิภาพการผลิต การมีงานทำและวิถีชีวิตที่เหมาะสม ส่วนใหญ่คือหัวหน้าครอบครัวได้รับการศึกษาน้อย ระดับลูกหลานที่ได้รับการศึกษาสูงขึ้นมาน้อย ก็มักเป็นการศึกษาแบบสามัญที่ไข่แก้ปัญหามั่วๆแบบสามัญที่ไข่แก้ปัญหามาหรือสร้างงานให้ตัวเองไม่ได้ หากไม่มีใครจ้าง
3. เป็นผู้เสียเปรียบจากระบบความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจแบบทุนนิยมผูกขาด การที่เกษตรกรไทยถูกชักจูงจากนโยบายการพัฒนาและเศรษฐกิจระบบตลาด เปลี่ยนวิธีการผลิตจากการปลูกข้าวและทำเกษตรผสมผสาน เพื่อกินเพื่อใช้ มาเป็นการปลูกพืชเดี่ยวเพื่อขาย ทำให้ต้นทุนการผลิตเกษตรกรสูงขึ้น แต่ได้ผลตอบแทนต่ำ เพราะระบบพ่อค้าผูกขาดการเป็นหนี้เรื้อรัง และเสียดอกเบี้ยสูง การเสียเปรียบในเรื่องซื้อปัจจัยการผลิตแพงแต่ขายพืชผลได้ถูก
4. เป็นผู้เสียเปรียบจากระบบความสัมพันธ์ทางการเมืองแบบอำนาจนิยม การเล่นพวก และการนับถือเงินเป็นพระเจ้า เช่น ไปจับจองที่ดินก็มักจะเสียเปรียบถูกโกง ถูกไล่ที่ คนจนผู้มักจะมีความรู้ที่น้อย อำนาจต่อน้อย ยิ่งเป็นผู้ถูกเอารัดเอาเปรียบง่ายแทบทุกด้าน คนจนต้องจ่ายค่าบริการแพง กว่าคนอื่น ต้องจ่ายภาษีเถื่อน หรือค่านายหน้าให้กับผู้มีอำนาจมากกว่า และจ่ายภาษีทางอ้อมคิดเป็นสัดส่วนต่อรายได้ของพวกเขาในอัตราสูงกว่าคนอื่น ๆ
5. เป็นผู้เสียเปรียบและพ่ายแพ้ในระบบโครงสร้างเศรษฐกิจสังคมแบบทุนนิยมใหม่ ทั้งในด้านการผลิตและการบริโภค เช่น โครงการสาธารณะ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการสร้างเขื่อนของรัฐ ทำให้ต้องอพยพ

สูญเสียที่ทำกิน ทำงานแข่งขันในระบบทุนนิยมผู้เขาไม่ได้ เพราะเป็นผู้ประกอบการขนาดเล็กกว่า มีทุนน้อยกว่า มีความรู้ความชำนาญในเรื่องการผลิตการตลาดน้อยกว่า ต้นทุนสูงกว่า ประสิทธิภาพต่ำกว่า สัมละลายขาดทุน ตกลงงาน ฯลฯ หรือในด้านการใช้ชีวิต การบริโภคก็ปรับตัวไม่เป็น ไม่รู้จักคอดออม บริโภคสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ เช่น เหล้า บุหรี่ การเล่นเกม และการพนันอื่นๆ ซื้อมือถือแพงหรือเป็นหนี้หลายต่อ แบบหมุนเงินไปใช้วันๆ ทำให้เสียดอกเบี้ยสูง ค่าใช้จ่ายในการบริโภคสูงโดยไม่คุ้มค่า การเสียเปรียบและพ่ายแพ้ในเชิงโครงสร้างเช่นนี้เป็นการซ้ำเติมให้ผู้มีรายได้น้อยอยู่แล้วยิ่งจนซ้ำซากเรื้อรัง อย่างไม่มีทางออก

6. เป็นผู้ที่อยู่ในฐานะที่ตกงาน ชราภาพ พิการเป็นเด็กเร่ร่อน เด็กกำพร้าที่ไม่มีคนดูแลที่เหมาะสม เป็นหม้าย เป็นหัวหน้าครอบครัวที่ต้องดูแลลูกหลานมาก ฯลฯ โดยไม่มีงาน ทุนทรัพย์ ความสามารถที่จะหางาน รายได้ หรือความช่วยเหลือเพียงพอแก่การยังชีพในเกณฑ์มาตรฐาน

จากที่กล่าวมาข้างต้นวิทยากร เชียงกูล (2547, หน้า 26) ได้สรุปสภาพเงื่อนไขของความยากจน มีปัจจัยหลายประการที่ทำให้เกิดปัญหาความยากจนขึ้น ทั้งปัญหาการขาดแคลนปัจจัยการผลิตและปัจจัยการยังชีพที่เหมาะสม การไม่ได้รับการศึกษาอบรมชนิดที่จะช่วยเพิ่มประสิทธิภาพการผลิต ความเสียเปรียบจากระบบเศรษฐกิจที่ไม่เอื้อประโยชน์ต่อการดำเนินชีวิตในระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม และเป็นผู้ที่อยู่ในฐานะที่ตกงาน ชราภาพ พิการ เป็นเด็กเร่ร่อน ล้วนแล้วแต่เป็นปัจจัยที่ต้องได้รับความช่วยเหลือ และการแก้ปัญหาจากหน่วยงานต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง เพราะถ้าปัจจัยต่างๆ เหล่านี้ยังคงอยู่ก็จะส่งผลให้ปัญหาความยากจนจะยิ่งทวีความรุนแรงมากยิ่งขึ้นไปอีก

สาเหตุของปัญหาความยากจนในประเทศไทย

จักรกฤษณ์ นรติผดุงการ (2523, หน้า 43) ได้อธิบายสาเหตุของความยากจนไว้ดังนี้

1. คนชนบทจำต้องทนเพราะท้องที่ที่เขาเกิดมานั้นแห้งแล้ง โภคทรัพย์ฝืดเคือง ห่างไกลความเจริญ โอกาสในการประกอบอาชีพนอกเหนือจากการเกษตรมีน้อยมาก และโอกาสที่จะสร้างตัวเองจากพื้นฐานที่มีอยู่เหล่านั้นแทบไม่มี หรือมีก็น้อยมากไม่สามารถเทียบเคียงกับคนในเมืองได้

2. จำนวนคนที่ต้องใช้ที่ดินมีมากขึ้น แต่ที่ดินมีจำนวนเท่าเดิมในขณะที่แต่ละครอบครัวจะต้องรับภาระเลี้ยงดูคนที่ทวีจำนวนมากขึ้น รายจ่ายก็ทวีจำนวนมากขึ้น

3. ชาวชนบทผลิตสินค้าได้ไม่แน่นอน เพราะต้องอาศัยธรรมชาติเป็นตัวกำหนด ซึ่งมักให้โทษมากกว่าให้คุณ จึงหันไปหาเจ้าหนี้เงินกู้แทน

4. ชาวชนบทขาดเงินทุนที่จำเป็นสำหรับการผลิตให้ได้ผลสูงสุดตามหลักวิทยาศาสตร์ เครื่องมือเครื่องใช้ในการประกอบอาชีพก็ไม่สมบูรณ์ ทำให้ผลผลิตตกต่ำ

5. ผลิตสินค้าแล้วได้รับผลตอบแทนไม่คุ้มค่าถูกเอารัดเอาเปรียบด้วยวิธีการต่าง ๆ

6. โครงการของรัฐเข้าไม่ถึงชนบท โครงการที่เข้าถึงชนบทก็ไม่สามารถที่จะแก้ไขปัญหารากฐานของชาวชนบทได้ หลายโครงการกลับเป็นการซ้ำเติมให้ชาวชนบทต้องลำบากขึ้นไปอีก

สาเหตุแห่งความยากจนในประเทศไทยจำแนกได้ 2 สาเหตุหลัก ดังนี้

1. สาเหตุภายในตัวบุคคล

คณะกรรมการการปกครอง วุฒิสภา (2545, หน้า 12) กำหนดปัจจัยภายใน หรือ ปัจจัยภาคประชาชน ส่วนนี้คือสิ่งที่ประชาชนต้องสัมผัสและดำเนินการอยู่ในวิถีชีวิตประจำวัน เป็นปัจจัยที่เกิดขึ้นในระดับปัจเจกชนที่แต่ละคนมีไม่เหมือนกัน ดังนี้

1.1 ปัญหาความยากจนในชนบท ปัจจัยที่ส่งเสริมให้เกิดความยากจนที่สำคัญ คือ ปัญหาเรื่องต้นทุนการผลิต ขาดที่ดินทำกิน รวมถึงต้นทุนการผลิตอื่นๆที่มีราคาแพง ทำให้เกิดภาระหนี้สินตามมา การไม่รู้ช่องทางในการจัดจำหน่ายสินค้า ทำให้ต้องอาศัยพึ่งพาพ่อค้าคนกลางในท้องถิ่น ทำให้ผลผลิตมีราคาตกต่ำ เพราะไม่มีอำนาจในการต่อรองราคามากเท่าที่ควรจะเป็น

1.2 การขาดความรู้และความสามารถในการดำเนินงานต่าง ๆ ทำให้ไม่สามารถที่จะหลุดพ้นจากวัฏจักรแห่งความยากจนไปได้ด้วยตนเอง ทำให้เกิดการจัดการที่ผิดพลาด ขาดการวางแผนและการจัดการที่ดี ขาดความรู้และเทคโนโลยีการผลิต ทำให้ผลผลิตไม่มีคุณภาพและได้ปริมาณน้อยส่งผลให้ความสามารถในการแข่งขันที่ต่ำลง

1.3 วิถีชีวิตของแต่ละบุคคลก็เป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เกิดปัญหาความยากจนได้ อาทิปัญหาด้านการขาดศีลธรรมและคุณธรรม อดายมุขและยาเสพติด ค่านิยมด้านการบริโภคนิยมที่ทำให้เกิดการใช้จ่ายฟุ่มเฟือยในการดำเนินชีวิต และปัญหาด้านสุขภาพอนามัยที่ส่งผลให้มีภาระค่าใช้จ่าย รวมถึงการประกอบอาชีพที่ทำได้ยากลำบากมากยิ่งขึ้น ล้วนแล้วแต่เป็นปัจจัยที่ทำให้เกิดความยากจนทั้งสิ้น

1.4 ปัญหาความยากจนในเมือง คนกลุ่มนี้ส่วนใหญ่คือผู้ใช้แรงงานและผู้มีรายได้น้อย ซึ่งประสบปัญหาที่ทำให้เกิดความยากจน คือ การว่างงาน ซึ่งเป็นผลพวงมาจากภาวะเศรษฐกิจตกต่ำ การถูกกดค่าแรง ตัดเงินเดือน ถูกเอารัดเอาเปรียบจากนายจ้าง ปัญหาด้านการขาดความรู้และความสามารถในการประกอบอาชีพ ทำให้มีข้อจำกัดในการหารายได้มาใช้ในการดำเนินชีวิต ส่งผลให้เกิดปัญหาความยากจนตามมาในที่สุด

2. สาเหตุภายนอกตัวบุคคล

โดยพื้นฐานแล้วสมมติฐานของปัญหาความยากจนในประเทศไทยเกิดจากการกระจายอำนาจทางการเมืองที่ไม่เท่าเทียมกันประการหนึ่ง และเกิดจากการ

กระจายอำนาจทางเศรษฐกิจที่ไม่เท่าเทียมกันอีกประการหนึ่ง (Gisselquist, 1973)

อำนาจทางการเมืองเป็นองค์ประกอบสำคัญที่เป็นสาเหตุที่ทำให้เกิดปัญหาความยากจนแก่ประเทศมากยิ่งขึ้น เพราะระบอบการปกครองที่อำนาจทางการเมืองตกแก่ชนชั้นผู้ปกครองเพียงไม่กี่คนย่อมทำให้รายได้ของประเทศตกแก่อภิสิทธิชนกลุ่มนี้เป็นสำคัญ ทั้งนี้ถ้าการบริหารเงินของประเทศเป็นไปเพื่อผลประโยชน์ของพวกเขา ฟ้องกลุ่มตน รวมถึงการบริหารงานทางการเมืองที่ไม่ตอบสนองต่อการแก้ปัญหาความยากจนแก่ประชาชน ความล่าช้า ด้อยประสิทธิภาพ โครงสร้างภาษีอากรที่ไม่เป็นธรรม และการจัดงบประมาณที่เหลื่อมล้ำ ก็เป็นสาเหตุที่ทำให้ปัญหาความยากจนยังคงอยู่ในสังคมไทย

โครงสร้างของระบบเศรษฐกิจของประเทศไทย มีโครงสร้างตามระบบเศรษฐกิจแบบผสม (mixed economic) กล่าวคือ เป็นรูปแบบผสมระหว่างระบบทุนนิยมกับระบบสังคมนิยม แต่ในทางปฏิบัติมีลักษณะเป็นไปในแบบทุนนิยม ประชาชนมีเสรีภาพในทรัพยากร โดยที่รัฐเป็นผู้ประกอบวิสาหกิจบางประเทศ โดยมีจุดมุ่งหมายที่เพื่อแก้ปัญหาต่างๆที่เกิดขึ้นกับประเทศ รวมทั้งปัญหาความยากจนด้วย แต่วิสาหกิจที่รัฐเป็นผู้ดำเนินการ ไม่ใช่เครื่องมือในการกระจายรายได้ ประชาชาติให้เป็นธรรม ในทางตรงกันข้ามกับเป็นเครื่องมือในการแสวงหาผลประโยชน์แก่พวกพ้องของตนเอง ทำให้ปัญหาความยากจนยังคงมีอยู่และไม่ได้รับการแก้ไขอย่างจริงจัง

นโยบายการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศ เป้าหมายและกลยุทธ์ในการพัฒนาเศรษฐกิจมีส่วนสำคัญไม่น้อยในการกระจายอำนาจทางเศรษฐกิจ ถ้าพิจารณาถึงระบบเศรษฐกิจไทยแล้วไม่ว่ารัฐบาลทั้งในอดีตและปัจจุบันจะนำเสนอไว้อย่างไร แต่โดยข้อเท็จจริงแล้ว การเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจเป็นเป้าหมายที่มีความสำคัญอันดับต้นๆของทุกรัฐบาล เพราะมีแนวคิดที่ว่า การเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจจะเป็นการแก้ปัญหาความ

ยากจนของประเทศ จนมีนโยบายต่างๆมากมายที่มุ่งทำให้รายได้ประชาชาติเพิ่มสูงขึ้น แต่นโยบายต่างๆเหล่านี้กลับส่งผลให้เกิดความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจมากยิ่งขึ้น เห็นได้จากชนชั้นนายทุนเป็นชนชั้นที่มีบทบาทต่อการพัฒนาเศรษฐกิจเป็นอย่างมาก การกระจายได้รายประชาชาติกลับทำให้คนรวยรวยยิ่งขึ้น และคนจนยิ่งจนลง เห็นได้จาก การเก็บภาษีอากร ซึ่งจะนำไปใช้จ่ายในโครงการพัฒนาต่างๆ ต่อไปนั้นส่วนสำคัญส่วนหนึ่งได้จากพืชผลเกษตร โดยเฉพาะอย่างยิ่งข้าว เมื่อพิจารณาโดยรวมแล้ว ประชาชนในภาคเกษตรกรรมต้องรับภาระภาษีถึงสองในสามของภาษีอากรที่รัฐบาลเรียกเก็บ (ประมาณ 66 – 67 %) (Usher, 1967) แต่รัฐบาลใช้จ่ายเงินในการพัฒนาภาคเกษตรกรรมตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมฉบับที่หนึ่ง (พ.ศ.2504 – 2509) เพียง 14.15 % ตามแผนพัฒนาฯ ฉบับที่สอง (2510 – 2514) เพียง 20.23 % และตามแผนพัฒนาฯ ฉบับที่สามเพียง 13.7 % ของงบพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม เห็นได้ว่ากลยุทธ์ในการพัฒนาเศรษฐกิจเท่าที่ผ่านมา เน้นหนักในการพัฒนาภาคอุตสาหกรรมหรือภาคตัวเมือง ยังส่งผลให้เกิดความแตกต่างทางรายได้ระหว่างประชาชนในภาคชนบทกับภาคตัวเมืองให้มากยิ่งขึ้น ยิ่งไปกว่านั้นเมื่อพิจารณาถึงระยะยาวแล้ว การละเลยไม่พัฒนาภาคเกษตรกรรมเท่าที่ควรย่อมจะเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาประเทศ เพราะความล้าหลังของภาคเกษตรกรรมนั่นเอง ในที่สุดแล้วจะทำให้กระบวนการพัฒนาเศรษฐกิจเชิงซ้าลง (รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์, 2517, หน้า 54)

สถานการณ์ความยากจนในประเทศไทย

วันรักษ์ มิ่งมณีนาคิน (2548, หน้า 37) กล่าวว่า สภาวะความยากจนทางด้านรายได้ ในช่วงก่อนแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 8 เป็นช่วงที่ประเทศมีอัตราการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจในระดับสูง ทำให้คนมีงานทำ และมีรายได้เพิ่มสูงขึ้น ส่งผล

ให้ปัญหาความยากจนบรรเทาลงได้อย่างรวดเร็ว ทำให้จำนวนคนจนทางด้านรายได้หรือผู้ที่มีรายได้อยู่ใต้เส้นความยากจน มีแนวโน้มลดลงอย่างรวดเร็วและต่อเนื่อง จากที่เคยมีสัดส่วนสูงถึงร้อยละ 32.6 ของประชากรทั้งประเทศ หรือจำนวน 17.9 ล้านคน ในปี 2531 คนจนของประเทศลดลงเหลือเพียงร้อยละ 11.4 ของประชากร หรือประมาณ 6.8 ล้านคน ในปี 2539 แต่เมื่อเกิดวิกฤตเศรษฐกิจในปี 2540 เศรษฐกิจอยู่ในภาวะถดถอย อัตราการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจหดตัว จำนวนคนว่างงานเพิ่มขึ้น ระดับรายได้เริ่มลดลง ในขณะที่อัตราเงินเฟ้อสูงถึงร้อยละ 8.1 ทำให้คนบางกลุ่มไม่สามารถปรับตัวตามภาวะเศรษฐกิจ ส่งผลกระทบให้สัดส่วนคนจนเพิ่มสูงขึ้นเป็นร้อยละ 13.0 หรือเป็นจำนวนคนจน 7.9 ล้านคน ในปี 2541 สะท้อนให้เห็นอย่างชัดเจนว่า ภาวะชะงักงันทางเศรษฐกิจมีผลกระทบโดยตรงต่อปัญหาความยากจน เมื่อระบบเศรษฐกิจเริ่มส่งสัญญาณฟื้นตัวขึ้น สัดส่วนคนจนจึงเริ่มลดลง สอดคล้องกับทิศทางการขยายตัวของระบบเศรษฐกิจ เหลือร้อยละ 14.2 ในปี 2543 คิดเป็นจำนวนคนจน 8.9 ล้านคน

วันรักษ์ มิ่งมณีนาคิน (2548, หน้า 38) ยังกล่าวอีกว่าการฟื้นตัวทางเศรษฐกิจอย่างต่อเนื่องในช่วงปี พ.ศ.2543-2545 ส่งผลต่อการขยายตัวระดับรายได้ของคนไทยดีขึ้น ขณะที่เศรษฐกิจมีเสถียรภาพดี อัตราเงินเฟ้อไม่เปลี่ยนแปลงมากนัก มีผลให้ปัญหาความยากจนลดลงอย่างรวดเร็ว โดยในปี พ.ศ.2544 สัดส่วนความยากจนเป็นร้อยละ 13.0 คิดเป็นจำนวนคนยากจน 8.2 ล้านคน ขณะที่ในปี พ.ศ.2545 สัดส่วนความยากจนดังกล่าวลดลงเหลือร้อยละ 9.8 คิดเป็นจำนวน 6.2 ล้านคน หรือลดลง 2 ล้านคน เมื่อเทียบกับปี 2544 นับเป็นความสำเร็จที่เกินเป้าหมายที่กำหนดไว้ในแผนพัฒนาฉบับที่ 9 ที่จะลดสัดส่วนคนยากจนเหลือร้อยละ 12 ภายในสิ้นปี พ.ศ.2549 รวมทั้งบรรลุเป้าหมายการพัฒนาแห่งสหัสวรรษของสหประชาชาติที่สนับสนุนให้ประเทศไทยลดปัญหา

ความยากจนที่เป็นอยู่ในปี พ.ศ.2533 (เท่ากับร้อยละ 27.2) ลงครึ่งหนึ่งให้ได้ภายในปี พ.ศ.2558

เมื่อพิจารณาจากเส้นความยากจนและสัดส่วนคนจนของประเทศไทยจำแนกตามภูมิภาคระหว่างปี พ.ศ.2531 – 2555 ดังปรากฏในตารางที่ 1 แสดงให้เห็นได้อย่างชัดเจนว่าเส้นความยากจนของประเทศไทยทั้งในภาพรวมและที่จำแนกตามภูมิภาคมีค่าสูงขึ้นตลอดช่วงเวลาที่ทำการศึกษา ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงค่าครองชีพที่สูงขึ้นอย่างต่อเนื่อง โดยเส้นความยากจนของประเทศไทยในภาพรวมได้เพิ่มสูงขึ้นอย่างต่อเนื่องจาก 879 บาทต่อคนต่อเดือนในปี พ.ศ.2531 เป็น 2492 บาทต่อคนต่อเดือนในปี พ.ศ.2555 สำหรับเส้นความยากจนในระดับ

ภูมิภาค พบว่าเส้นความยากจนของกรุงเทพมหานครมีค่าสูงที่สุด ตามมาด้วยภาคกลาง ภาคใต้ ภาคเหนือ และภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ลักษณะดังกล่าวสะท้อนให้เห็นว่าค่าครองชีพในกรุงเทพมหานครสูงที่สุดในประเทศ ตามมาด้วยภาคกลาง ภาคใต้ ภาคเหนือ และภาคตะวันออกเฉียงเหนือนั่นเอง อย่างไรก็ตามแม้จะมีระดับของเส้นความยากจนที่แตกต่างกัน แต่เส้นความยากจนของทุกภูมิภาคล้วนมีค่าเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่องตลอดระยะเวลาที่ทำการศึกษา แสดงให้เห็นถึงปัญหาความยากจนที่ไม่ได้รับการแก้ไขให้ดีขึ้น

ตาราง 1

เส้นความยากจน (poverty line) แสดงรายได้เฉลี่ยของประชาชนจำแนกตามภาคและเขตพื้นที่ ปี พ.ศ. 2531, 2541, 2550 และ 2555

ภาค/เขตพื้นที่		2531	2541	2550	2555
กรุงเทพมหานคร	ในเขตเทศบาล	1,232	2,124	2,565	2,994
	รวม	1,232	2,124	2,565	2,994
กลาง	ในเขตเทศบาล	1,145	1,892	2,395	2,849
	นอกเขตเทศบาล	984	1,676	2,092	2,559
	รวม	1,033	1,749	2,220	2,696
เหนือ	ในเขตเทศบาล	1,001	1,651	2,041	2,477
	นอกเขตเทศบาล	782	1,293	1,671	2,073
	รวม	826	1,366	1,782	2,226
ตะวันออกเฉียงเหนือ	ในเขตเทศบาล	922	1,575	1,974	2,417
	นอกเขตเทศบาล	667	1,250	1,632	2,079
	รวม	702	1,303	1,717	2,188
ใต้	ในเขตเทศบาล	1,072	1,871	2,335	2,885
	นอกเขตเทศบาล	838	1,435	1,919	2,407
	รวม	884	1,532	2,042	2,577
ทั่วประเทศ	ในเขตเทศบาล	1,113	1,882	2,314	2,755
	นอกเขตเทศบาล	785	1,380	1,801	2,263
	รวม	879	1,533	2,006	2,492

ที่มา: ข้อมูลจากการสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือน สำนักงานสถิติแห่งชาติ, ประมวลผลโดย สำนักพัฒนาฐานข้อมูลและตัวชี้วัดภาวะสังคม สศช.

หมายเหตุ: เส้นความยากจน (Poverty line) เป็นเครื่องมือสำหรับใช้วัดภาวะความยากจน โดยคำนวณจากต้นทุนหรือค่าใช้จ่ายของปัจเจกบุคคลในการได้มาซึ่งอาหารและสินค้าบริการที่จำเป็นพื้นฐานในการดำรงชีวิตแนวทางการแก้ไข ปัญหาความยากจน

การจะแก้ไขความยากจนเชิงโครงสร้างได้ ต้อง เปลี่ยนกรอบคิดในการพัฒนาจากการเน้นเรื่องการเพิ่มผลผลิต เพิ่มรายได้ของปัจเจกชนที่มุ่งเน้นความอยากได้ อย่างไม่มีขอบเขตของมนุษย์ มาเน้นความสามารถสนองความต้องการพื้นฐาน ทั้งทางเศรษฐกิจสังคม การเมืองให้พอเพียงแก่การดำรงชีวิตที่มีสุขภาพทั้งกายและใจของ สมาชิกส่วนใหญ่ในสังคมให้ทั่วถึง (วิทยากร, 2547)

คณะกรรมการการปกครอง วุฒิสภา (2545) ได้เสนอแนวทางการแก้ปัญหาความยากจน โดยมี แนวทางคือเปลี่ยนแปลงปัจจัยในวัฏจักรความยากจนโดย สร้างมาตรการเสริมเพื่อแก้ไขในจุดที่เกิดปัญหาซึ่งมี แนวทางที่ใช้ในการแก้ไขดังต่อไปนี้

1. เสริมสร้างบุคคลให้เข้มแข็งทั้งทางเศรษฐกิจ และสังคม ในด้านเศรษฐกิจก็มีความรู้ความสามารถและ ศักยภาพที่จะยกฐานะทางเศรษฐกิจให้พ้นจากความ ยากจน ส่วนทางสังคมก็มีแนวการดำรงชีวิตที่ถูกต้อง เหมาะสมเพื่อป้องกันการรั่วไหลของทรัพย์สิน

2. เสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนและ ประชาสังคม ในทางเศรษฐกิจสนับสนุนให้เกิดการ รวมกลุ่มของประชาชนเพื่อเพิ่มอำนาจต่อรองและ ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน โดยมุ่งให้ชุมชนสามารถพึ่งพิง ตนเองตามหลักเศรษฐกิจพอเพียงโดยใช้รากฐานและภูมิ ปัญญาท้องถิ่นที่มีอยู่ในชุมชนนั้น ในทางสังคมให้ ประชาคมมีส่วนร่วมในการตัดสินใจของภาครัฐเพื่อ กระจายอำนาจไปสู่ประชาชน

3. เสริมสร้างความเข้มแข็งให้แก่องค์กรภาค เศรษฐกิจทั้งระดับภูมิภาคและระดับชาติ เช่น สถาบัน การเงิน ผู้ส่งออก หอการค้า สภาอุตสาหกรรม เพื่อเป็น กลไกขับเคลื่อนการพัฒนาประเทศและสามารถชี้นำ สังคมไปยังทิศทางที่ถูกต้อง

4. เสริมสร้างความเข้มแข็งให้แก่องค์กรภาค สังคม เช่น สถาบันการศึกษา สถาบันทางศาสนาเพื่อให้ สามารถชี้นำสังคมไปยังทิศทางที่ถูกต้อง

5. ส่งเสริมและสนับสนุนการทำงานของรัฐบาล ให้เกิดประสิทธิภาพและประสิทธิผล ตลอดจน ตรวจสอบติดตามเพื่อจัดการฉ้อราษฎร์บังหลวง และ การใช้อำนาจในทางที่มิชอบ

6. ประสานความร่วมมือระหว่างองค์กรและ หน่วยงานต่าง ๆ ทั้งภาครัฐและเอกชน

บทสรุป

ปัญหาความยากจนในสังคม เป็นปัญหาที่มีมา อย่างยาวนานนับสิบปี ทั้งยังเป็นปัญหาสำคัญระดับชาติที่ มีความซับซ้อนเป็นอย่างยิ่ง และส่งผลกระทบต่ออย่าง รุนแรงต่อสังคมไทย เป็นต้นเหตุเกี่ยวเนื่องไปยังปัญหา ต่าง ๆ อีกมากมาย กล่าวได้ว่าประเทศไทยยังไม่สามารถ เอาชนะปัญหาความยากจนได้เนื่องจากประเทศไทยยังคง มีปัญหาความยากจนกระจายอยู่ทั่วประเทศ โดยเฉพาะ ประชาชนที่อาศัยอยู่ในภาคเหนือและภาค ตะวันออกเฉียงเหนือซึ่งยังมีสัดส่วนคนจนค่อนข้างสูง แม้ว่าประเทศไทยจะมีระดับรายได้เฉลี่ยต่อบุคคลเพิ่ม มากขึ้นก็ตาม แต่รายได้ที่เพิ่มขึ้นนั้นกลับไม่ได้ถูกจัดสรร ให้แก่ประชาชนทุกกลุ่มอย่างเท่าเทียม ดังนั้นอาจกล่าว ได้ว่าภาครัฐต้องทำการแก้ไขปัญหาความเหลื่อมล้ำทาง รายได้อย่างจริงจังมากกว่าที่เป็นอยู่ เพื่อขจัดปัญหาความ ยากจนให้หมดไปจากประเทศไทยโดยสมบูรณ์ ดังจะเห็นได้ว่าปัญหาความยากจนเป็นปัญหาที่มีสาเหตุ มากจากการที่ไม่สามารถเข้าถึงทรัพยากรในการประกอบ อาชีพและใช้ในการดำเนินชีวิตอย่างต่อเนื่อง การถูกเอาเปรียบด้วยวิธีการต่าง ๆ จากพ่อค้าคนกลางและนายจ้าง

โดยเฉพาะประชาชนผู้ที่อาศัยอยู่ในเขตชนบท รวมถึง การที่รัฐบาลไม่สามารถแก้ปัญหาความยากจนให้ดีขึ้นได้ ตามแนวคิดของจักรกฤษณ์ นรติผดุงการ (2523, หน้า 43) ทำให้ภาวะความยากจนยิ่งทวีความรุนแรงมากยิ่งขึ้นไปอีก ส่งผลให้เกิดความเดือดร้อนและการแผ่ขยายวงของความยากจนมากยิ่งขึ้นไปอีก

ความยากจนยังส่งผลให้เกิดปัญหาความเหลื่อมล้ำทางรายได้ตามมา โดยผู้ที่รายได้น้อยไม่พอเพียงต่อการดำรงชีวิตทำให้เกิดภาระหนี้สินตามมา และความยากลำบากในการดำเนินชีวิตอีกด้วย ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดของสุกเจตน์ จันทรสาส์น (2552, หน้า 71) ที่ว่า ปัญหาความเหลื่อมล้ำทางรายได้เป็นแรงกดดันที่ทำให้ปัญหาความยากจนทวีความรุนแรงมากยิ่งขึ้น ทำให้กลุ่มคนที่มีรายได้น้อยได้รับความเดือดร้อนทั้งทางเศรษฐกิจและสังคม แม้ว่าคนกลุ่มนี้จะมีรายได้สูงกว่าเส้นความยากจนและไม่ถือเป็นคนจนก็ตาม ตัวอย่างเช่น ระดับราคาสินค้าโดยทั่วไปจะสูงขึ้นตามระดับการบริโภคของกลุ่มคนที่มีรายได้สูงโดยเป็นระดับราคาที่สูงเกินไปสำหรับกลุ่มคนที่มีรายได้น้อย และการเกิดปัญหาบริโภคนิยมในกลุ่มคนที่มีรายได้ต่ำซึ่งเกิดจากการเลียนแบบกลุ่มคนที่มีรายได้สูงทำให้เกิดปัญหาหนี้สินในกลุ่มที่มีรายได้น้อย เป็นต้น ด้วย

เหตุนี้การแก้ปัญหาความยากจนและปัญหาความเหลื่อมล้ำทางรายได้จึงเป็นสิ่งทีภาครัฐต้องทำไปควบคู่กันหากต้องการประสบความสำเร็จในการพัฒนาเศรษฐกิจและยกระดับคุณภาพชีวิตของประชาชนในประเทศ ทั้งนี้แนวทางหลักในการแก้ปัญหาความยากจนอยู่ที่การเพิ่มโอกาสและศักยภาพของคนจน ตลอดจนการส่งเสริมนโยบายและระบบบริหารจัดการภาครัฐที่เหมาะสม

สำหรับแนวทางในการแก้ปัญหาความยากจนนั้นรัฐบาลต้องเป็นตัวหลักในการขับเคลื่อนการแก้ปัญหาความยากจนให้เกิดขึ้นอย่างจริงจังโดยมีการมุ่งเน้นการเสริมสร้างให้ตัวบุคคลและชุมชนท้องถิ่นมีการพึ่งพาตัวเองในการส่งเสริมการประกอบอาชีพให้มีรายได้เพียงพอในการดำเนินชีวิตอย่างยั่งยืน และมุ่งส่งเสริมให้มีการประสานความร่วมมือกับองค์กรและหน่วยงานต่างๆทั้งภาครัฐและเอกชนให้เข้ามามีส่วนร่วมคิดและปฏิบัติในการแก้ปัญหาความยากจนของประเทศให้มีการพัฒนาที่ดีขึ้น นำไปสู่การแก้ปัญหอย่างมั่นคงและยั่งยืนต่อไป

เอกสารอ้างอิง

- คณะกรรมการการปกครอง วุฒิสภา. (2545). *คณะกรรมการพิจารณาศึกษาการแก้ไขปัญหาความยากจนของประชาชน*. ม.ป.พ.
- จักรกฤษณ์ นรติผดุงการ. (2523). *แนวความคิดใหม่ในการพัฒนาชนบทการวางแผนพัฒนาจังหวัด อำเภอ ตำบล: ทฤษฎีและปฏิบัติ*. กรุงเทพฯ: สารมวลชน.
- วิทยากร เชียงกุล. (2547). *พัฒนาการแบบยั่งยืนกับการแก้ปัญหาคนจน*. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน).
- วันรักษ์ มิ่งมณีนาคิน. (2548). *นโยบายประชานิยมกับการแก้ปัญหาความยากจนไม่ใช่เรื่องเดียวกัน*. ค้นจาก <https://www.gotoknow.org/posts/300878>.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2543). *คนจนกับนโยบายทำให้งานของรัฐ*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เรือนแก้วการพิมพ์
- ประเวศ วะสี. (2542). *เพื่อคนจน: ถอนโครงสร้างความยากจน*. กรุงเทพฯ: สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา.

มูลนิธิชัยพัฒนาและสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. (2550). *จะแก้ไขปัญหาความยากจนกันอย่างไร: แข่งขันแจกจ่ายหรือสวัสดิการ*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิชัยพัฒนาและสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ.

รังสรรค์ ชนะพรพันธุ์. (2517). *ปัญหาเศรษฐกิจไทยในปัจจุบันและอนาคต*. กรุงเทพฯ: เคล็ดไทย.

ศุภเจตน์ จันทรสาส์น. (2551). *เศรษฐศาสตร์เพื่อชีวิตประจำวัน*. ปทุมธานี: มหาวิทยาลัยกรุงเทพ.

เสน่ห์ จามริก. (2543). *คลังสมองคนจน*. กรุงเทพฯ: สถาบันพัฒนาการเมือง.

สถาบันวิจัยเพื่อการวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย. (2546). *สถานการณ์ความยากจนในประเทศไทย*. ค้นจาก

<http://www.tdri.or.th/poverty/report1.htm>.

